

University of Zanjan

The Journal of

Ethical Reflections

Vol.1, No.3, Autumn 2020, pp. 65-85.

Online ISSN: 2717-1159 / Print ISSN: 2676-4810

<http://jer.znu.ac.ir>

The Role of Cyberspace in the Incidence of Family Ethical Harms

Raham Sharaf ¹

Abstract

Since family is the first institution in which a person begins to grow and thrive, its health plays a pivotal role in the ethical health of the individual. Unfortunately, today, with the advent of social networks, such as Telegram and Instagram, families are subject to numerous ethical harms, which in many cases has led to the weakening or even breakdown of family bonds. It seems that one of the most important factors leading to ethical harms in Iranian families is ignoring the reality and the profound impact of cyberspace and social networks. This descriptive-analytical research aims to prove the reality of cyberspace and examine some of the most important reasons for ignoring the reality of cyberspace, which leads to ethical harms in the family. Based on the findings, factors such as anonymity of cyberspace users, instability of relationships in this environment, lack of physical affinity, and novelty of cyberspace play an important role in ignoring the reality of this space by users, which ultimately leads to ethical defects.

Keywords: Morality, Ethical Harms, Cyberspace, Reality, Family.

دانشگاه زنجان

فصلنامه تأملات اخلاقی

سال اول، شماره سوم، پاییز ۱۳۹۹، صفحات ۶۵-۸۵.

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۱۱۵۹

شاپا چاپی: ۲۶۷۶-۴۸۱۰

نقش فضای مجازی در بروز آسیب‌های اخلاقی خانواده

رهام شرف^۱

چکیده

با توجه به اینکه خانواده اولین محیطی است که فرد در آن شروع به رشد و تعالی می‌کند، سلامت این نهاد مهم، نقش بنیادینی در سلامت اخلاقی فرد خواهد داشت. متأسفانه امروزه با توسعه و گسترش شبکه‌های اجتماعی، همچون تلگرام و اینستاگرام، خانواده در معرض آسیب‌های اخلاقی فراوانی قرار گرفته و این مسئله در بسیاری از موارد به سستی و حتی از هم گسستگی روابط خانوادگی منجر شده است. به نظر می‌آید یکی از مهم‌ترین عواملی که باعث بروز آسیب‌های اخلاقی در خانواده‌های ایرانی شده، نادیده گرفتن واقعیت و تأثیر عمیق فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی است. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده و هدف آن این است که واقعی بودن فضای مجازی را اثبات کرده و به بررسی برخی از مهم‌ترین دلایل نادیده گرفته شدن واقعیت این فضا که منجر به بروز آسیب‌های اخلاقی در خانواده می‌شود بپردازد. بر اساس یافته‌های این تحقیق، عواملی چون نامشخص بودن هویت کاربران در فضای مجازی، ناپایدار بودن روابط در فضای مجازی، عدم مجاورت فیزیکی و جدید بودن فضای مجازی نقش مهمی در نادیده گرفته شدن واقعیت این فضا توسط کاربران دارد که در نهایت به بروز آسیب‌های اخلاقی منجر می‌شود.

واژگان کلیدی: واقعیت، مجاز، وسایل ارتباط جمعی، خانواده، اخلاق.

مقدمه

امروزه ما در جامعه‌ای زندگی می‌کنیم که پیشرفت‌های علمی و تکنولوژیک تأثیر شگرفی بر نحوه زیست انسان داشته است. بخش اعظمی از دست آوردهای علم و فن آوری در حوزه ارتباطات و وسایل ارتباط جمعی متجلی شده است. امروزه برنامه‌هایی چون تلگرام، واتساپ و اینستاگرام جهت ارتباطات میان افراد بر روی تلفن همراه و همچنین دسترسی به جامعه اطلاعاتی مجازی تقریباً برای همه اقشار جامعه امکان پذیر است. دسترسی اکثریت افراد جامعه به فضای مجازی فرصت‌های خوبی را برای ارتباطات سالم میان فردی و دسترسی به اطلاعات فراهم کرده است؛ اما در این میان نباید از اثرات مخرب فضای مجازی بر فرد و خانواده غافل بود. گاه شاهد ارتباطات غیر اخلاقی در فضای مجازی و استفاده از کانال‌ها و سایت‌های مستهجن توسط بسیاری از کاربران فضای مجازی هستیم که تأثیر زیادی بر تربیت فرزندان و از هم گسیختن نظام خانواده دارد. اولین فرضیه ما این است که فضای مجازی نیز همانند جهان خارجی از واقعیت بهره‌مند است. تأثیرات مثبت و منفی که این فضا بر زندگی فردی و اجتماعی انسانها می‌گذارد، مؤید این فرضیه است. فرضیه دوم این است که بسیاری از کاربران فضای مجازی از اثرات منفی این فضا غافل هستند و یکی از علل مهم این مسئله، نادیده گرفتن واقعیت فضای مجازی توسط آنها است. در واقع، بسیاری از این کاربران تصور می‌کنند که پسوند «مجازی» باعث می‌شود تا فضای مجازی از واقعیت تهی شود. بسیاری از آنها بر این باورند که فضای مجازی زمینه‌ای برای رهاسازی از مشکلات زندگی واقعی و تخلیه روانی فراهم می‌کند، بدون اینکه تأثیر منفی بر زندگی فردی و اجتماعی شان داشته باشد؛ برای مثال، خانم یا آقای که در فضای مجازی با فرد نامحرمی ارتباط برقرار می‌کند، بر این باور است که چون این رابطه در فضای مجازی اتفاق افتاده، واقعی نیست؛ در نتیجه، تبعات یک رابطه غیر اخلاقی در زندگی واقعی را نداشته و تنها وسیله‌ای برای تخلیه روانی و بازسازی او برای زندگی فردی و اجتماعی است.

برای اثبات فرضیات مذکور لازم است که ابتدا اثرات منفی استفاده از فضای مجازی را بیان شود و پس از آن تأثیر نادیده گرفتن واقعیت فضای مجازی در ایجاد آنها را مورد بررسی قرار گیرد. قبل از هر چیز، ضروری است که جایگاه بحث از فضای مجازی و مسایل اخلاقی مرتبط با آن را مشخص شود.

۱. معناسازی

۱-۱. معنای مجاز

مجاز در لغت به معنای نقل کردن از جا یا چیزی به جا یا چیز دیگر است. ریشه این واژه در فعل «جاز» است؛ اما در اصطلاح ادبی، مجاز در مقابل حقیقت به کار می‌رود. به عنوان نمونه وقتی می‌گوییم «علی شیر است»، نقل معنای انسانی مثل علی به حیوانی چون شیر را مجازی می‌گویند. البته در این نقل لازم است بین علی و شیر مشابهتی وجود داشته باشد تا مجاز میسر شود. در این مثال، شجاعت وصف مشترک میان علی و شیر است (رضا نژاد، ۱۳۶۷، ص ۳۹).

در ادبیات و علم بلاغت، مجاز صنعتی است که هم در شعر و هم در فن بیان به کار می‌رود. معمولاً در ادبیات مجاز

را به دو نوع عقلی و لفظی تقسیم می‌کنند. مجاز عقلی به معنای نسبت دادن چیزی به چیزی است که در حقیقت از آن او نیست. مجاز عقلی صرفاً در ترکیب به کار می‌رود؛ به عنوان مثال، «این قفس مرا کشت» نمونه‌ای از مجاز عقلی است. مجاز لفظی آن است که بک لفظ در معنای غیر حقیقی خود به کار رود. در همه صورت‌های مجاز لازم است رابطه‌ای بین معنای حقیقی و معنای مجازی وجود داشته باشد تا معنای ثانوی قابل فهم شود. این رابطه معنایی را «علاقه» نامیده‌اند که شامل مواردی چون: علاقه لازمیت و ملزومیت، علاقه صفت و موصوف، علاقه تشبیه، علاقه مضاف و مضاف الیه و... می‌شود (مهدی زاده سراج، ۱۳۷۹، صص ۷۶۱-۷۶۰).

برخی از فلاسفه همچون علامه طباطبایی از مقوله مجاز در مباحث فلسفی استفاده کرده‌اند. علامه در نظریه مشهور اعتباریات خود به تحلیل معنای مجاز می‌پردازد و تحلیلی از آن ارائه می‌دهد که در این نظریه به کار می‌رود. از نظر ایشان مجاز نوعی اعتبار است. اعتبار عبارت است از دادن حدّ (تعریف) چیزی به چیز دیگر در مقام عمل؛ یعنی شیئی را که حقیقتاً مصداق یک مفهوم نیست، مصداق آن قرار دهیم تا در عمل آثاری را بر آن مترتب سازیم. به عنوان نمونه، ایشان معتقدند وقتی می‌گوییم «علی شیر است»، «علی» را که در حقیقت مصداق لفظ «شیر» نیست، مصداق این مفهوم قرار می‌دهیم تا شجاعت او را به دیگران بگوئیم. بنابراین در اینجا غرضی عملی دنبال می‌شود (لاریجانی، ۱۳۹۴، ص ۱۳). در مجموع از نظر علامه، مجاز در اعتباریات اغراض عملی را دنبال می‌کند و هدف از آن کشف واقع نیست. از آنجا که مجاز با قوه وهم و خیال رابطه دارد، به کار بردن این مقوله در نظریه اعتباریات علامه نیز ارتباطی با کشف واقعیت ندارد. علامه از نظریه اعتباریات در جهت توجیه انگیزه آدمی برای عمل استفاده می‌کند که در این نوشتار مجال پرداختن به آن وجود ندارد.

برای مشخص نمودن کاربرد واژه مجاز در فضای مجازی لازم است ابتدا فضای مجازی را تعریف کرده و با آثار آن نیز آشنا شویم؛ البته تعیین معنای مجاز در فضای مجازی رسالت اصلی این نوشتار است؛ زیرا اثبات واقعیت این فضا و تأثیر نادیده گرفتن آن در بروز آثار منفی فضای مجازی، حدود و ثغور معنای مجاز در فضای مجازی را مشخص می‌کند.

۲-۱. تعریف فضای مجازی

برای فهم بهتر فضای مجازی لازم است ابتدا فضای سایبری را تعریف کنیم. فضای سایبری^۱ به لحاظ جغرافیایی فضایی است نامحدود و غیر فیزیکی که مستقل از زمان و مکان، میان انسان‌ها و رایانه‌ها ارتباط برقرار می‌کند. بر همین اساس، ویژگی منحصر به فرد فضای سایبری امکان ناپذیری اشاره به زمان یا مکانی است که فعالیتی رخ می‌دهد و ارتباطی شکل می‌گیرد. به کار بردن فضای سایبری در این معنای وسیع، کلیه فعالیت‌هایی که توسط رایانه‌ها انجام می‌گیرد را دربردارد (Hamelink, 2003, p.9). این تعریف، فضای سایبری را در معنای وسیعی به کار می‌برد. کسانی که به تعریف فضای مجازی پرداخته‌اند، اساساً این فضا را فضای سایبری نامیده‌اند و در معرفی ویژگی‌های فضای سایبری، مجازی بودن را به عنوان مقوله‌ای بنیادی مورد توجه قرار داده‌اند. از نظر آنها فضای سایبری، فضایی مجازی، اتاق یا

^۱. Cyberspace

مکانی است که از طریق رایانه‌های به هم مرتبط در دسترس انسانها قرار می‌گیرد و از طریق آن، تعامل و ارتباط میان انسان‌ها بدون حضور فیزیکی امکان پذیر است. البته ارتباط در فضای مجازی ممکن است به ارتباط حضوری و فیزیکی منجر شود. از طرف دیگر، برای تعامل افراد در فضای مجازی تقارن زمانی ضرورتی ندارد، ممکن است این ارتباط در زمانی واحد باشد، همانگونه که ممکن است افراد در زمان‌های مختلف آنلاین شده و با هم ارتباط داشته باشند. با وجود اینکه مقوله مجاز در فضای مجازی با واقعیت در تعارض نیست، باید توجه داشت که فضای مجازی با فضا و مکان واقعی تفاوت دارد و کاملاً مانند آن نیست. همچنین تعامل در فضای مجازی با وجود شباهت‌هایی که با تعامل در فضای واقعی دارد، تفاوت‌هایی نیز دارد (Ploug, 2009, pp.69-70).

۲. جایگاه بحث

بحث پیامدهای اخلاقی فضای مجازی ذیل «اخلاق فناوری اطلاعات»^۱ قرار گیرد که خود یکی از شاخه‌های «اخلاق کاربردی»^۲ است. تعریف اخلاق فناوری اطلاعات و حوزه مطالعاتی این علم نمایان‌گر این مطلب است. اخلاق فناوری اطلاعات و ارتباطات مسائل اخلاقی را مورد بررسی قرار می‌دهند که در اثر ایجاد و توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات، استفاده از رایانه‌ها و سایر وسایل ارتباطی مطرح شده‌اند (شهریاری، ۱۳۸۹، صص. ۳۶-۳۷). با توجه به اینکه فضای مجازی محصول تولید رایانه بوده و از طرفی یکی از وسایل ارتباطی بسیار مهم به‌شمار می‌آید، می‌توان گفت مباحث اخلاقی که در این حوزه مطرح می‌شوند، زیرمجموعه اخلاق فناوری اطلاعات و ارتباطات هستند. اخلاق فناوری اطلاعات علمی میان رشته‌ای است که ورود به مباحث آن متضمن تخصص در حوزه‌های اخلاق، فناوری اطلاعات و علم ارتباطات است (همان، ۳۷). بنابراین بررسی مسائل اخلاقی که در نتیجه استفاده از فضای مجازی مطرح می‌شوند نیز مستلزم تخصص در حوزه‌های مذکور است.

۳. آثار فضای مجازی

در این بخش به بررسی تبعات اخلاقی و اثرات استفاده نامناسب از فضای مجازی بر فرد و خانواده می‌پردازیم. پیش از بیان این تبعات، لازم است که دیدگاه‌های کلی را در خصوص میزان تأثیرگذاری وسایل ارتباط جمعی، به‌طور خاص، فضای مجازی، بیان کنیم.

۳-۱. قدرت تأثیرگذاری فضای مجازی

در رابطه با میزان تأثیرگذاری وسایل ارتباط جمعی که فضای مجازی نیز یکی از آنها است، دیدگاه‌های مختلفی وجود دارند که برخی از آنها بسیار افراطی هستند. عده‌ای از نظریه‌پردازان علم ارتباطات معتقدند وسایل ارتباط جمعی از

۱. Information Technology Ethics

۲. Applied Ethics

قدرت چشمگیری برخوردارند؛ به گونه‌ای که می‌توانند نسلی جدید را در طول تاریخ پدید آورند که به نحو بنیادینی با نسل‌های گذشته متفاوت است. لازارسفلد و مرتن در تشریح این نظریه ادعا می‌کنند که مدافعان آن قدرت رادیو را با قدرت بمب اتم مقایسه کردند. از نظر ژان کارنو این طرز تفکر هم در میان افراد عامی و هم در میان افراد تحصیل کرده رواج یافت به گونه‌ای که بسیاری از آنها معتقد هستند که وسایل ارتباط جمعی قدرتی استثنایی دارند و می‌توانند افکار فلسفی و نظام‌های سیاسی را از اساس دگرگون سازند (ساروخانی، ۱۳۹۰، صص ۹۸-۹۷). در مقابل عده‌ای بر این باورند که دوره اثرگذاری وسایل ارتباط جمعی به پایان رسیده و با توجه به پیدایش نظریاتی چون نظریه «انگ»^۱ میزان تأثیرگذاری آنها بر مخاطب به نحو قابل توجهی کاهش یافته است (همان، ص ۱۰۰).

با فرض پذیرش میزان وسیع اثرگذاری وسایل ارتباط جمعی و فضای مجازی، مسئله اصلی بررسی مثبت یا منفی بودن اثرات این وسایل است. در این خصوص نیز دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد. به عنوان مثال، یورگن هابرماس معتقد است که به دلیل گمنامی هویت در فضای مجازی، امکان ایجاد شرایط مثبتی برای گفت‌وگو میان افراد که موجب رشد و تعالی آنها شود، فراهم است. به نظر او نامشخص بودن هویت افرادی که در این فضا تولید محتوا می‌کنند، موجب می‌شود که مسائلی چون جنسیت، نژاد و سن معیار داوری استدلال‌ها و ایده‌های افراد نباشد و ایده‌های آنها بدون تعصب مورد داوری قرار گیرد. از سوی دیگر، بسیاری از نظریه پردازان معتقدند فضای مجازی شرایطی مساعد برای اظهار نظر و ابراز وجود گروه‌های محروم اجتماعی سیاسی فراهم کرده است (قانع‌ی راد، ۱۳۹۴، صص ۲۲-۲۱).

در مقابل، برخی از متفکران، دیدگاه چندان مساعدی نسبت به اینترنت و فضای مجازی ندارند و معتقدند اینترنت نیز همانند وسایل ارتباط جمعی چون تلویزیون و رادیو در نهایت، مورد سوء استفاده قرار گرفته و آلت دست صاحبان قدرت می‌گردد یا در خدمت تبلیغات تجاری قرار می‌گیرد (همان، ص ۲۲).

در تحلیل نهایی باید گفت که در هر یک از این دیدگاه‌ها بهره‌ای از حقیقت وجود دارد و نمی‌توان گفت هیچ یک از آنها، به طور مطلق، صحیح نیست. در رابطه با میزان تأثیرگذاری وسایل ارتباط جمعی، به طور خاص، فضای مجازی نمی‌توان منکر اثرگذاری گسترده این وسایل بود؛ اما از طرفی همانطور که منتقدان این اثرگذاری بیان می‌کنند، درج اخبار نادرست یا آلت دست شدن وسایل ارتباط جمعی توسط صاحبان قدرت می‌تواند از قدرت اثرگذاری آنها بکاهد. از سوی دیگر، همانطور که هابرس معتقد است در بسیاری از موارد، فضای مجازی امکان گفت‌وگو بدون تعصب را فراهم می‌کند؛ اما باید توجه داشت که در برخی موارد پنهان بودن هویت در فضای مجازی نتیجه عکس می‌دهد و موجب می‌شود که کاربر فضای مجازی دقیقاً به دلیل همین گمنامی، از روی تعصب یا عقده‌های روانشناختی، سخن گوید و استدلال نماید؛ به عنوان نمونه، فرد سیاه‌پوستی که در فضای مجازی هویت نژادی خود را پنهان کرده، به دلیل برخوردهای

۱. بر اساس نظریه انگ هر گاه توسط وسیله ارتباط جمعی خبری غلط یا تحریف شده منتشر شده یا امری منفی به آن نسبت داده شده از اعتماد مخاطبان نسبت به آن کاسته شده و محتوای با با تمسخر یا خشم مخاطبان مواجه می‌شود (ساروخانی، ۱۳۹۰، ص ۱۰۳).

نامناسب نژادی که با وی شده است، ممکن است خود را به عنوان سفید پوست معرفی کند و به‌طور افراطی و اغراق‌آمیز، به انتقاد از سفیدپوستان و دفاع از سیاه‌پوستان پردازد. در چنین شرایطی این فرد در استدلال‌هایش تحت تأثیر شرایط نژادی و رنجش‌های روانشناختی است و فضای مجازی فرصت بیان چنین استدلال‌هایی را برای او فراهم می‌کند.

مسئله مهمی که باید بدان توجه داشت این است که وسایل ارتباط جمعی و فضای مجازی فی‌نفسه از حیث اثرگذاری مثبت یا منفی خنثی هستند. چنانچه فضای مجازی تحت حاکمیت تفکر و ارزش‌های اخلاقی نباشد و «فن‌سالاری»^۱ در جامعه‌ای حاکم شود، گریزی از اثرات منفی آن بر فرد و خانواده نخواهد بود؛ اما چنانچه این فضا بر اساس اندیشه‌ها و ارزش‌های متعالی مدیریت شوند و به عنوان وسیله‌ای در خدمت اخلاق و تعالی قرار گیرند، اثرات مثبتی بر زندگی فردی و اجتماعی انسانها خواهند داشت.

۲-۳. تبعات اخلاقی فردی و خانوادگی فضای مجازی

خانواده به عنوان اولین نهاد اجتماعی که فرد در آن رشد می‌یابد، نقش بنیادینی در شکل‌گیری هویت فردی و اجتماعی هر انسانی دارد. بنابراین حراست از سلامت اخلاقی و روانشناختی خانواده در هر جامعه‌ای از اهمیت بالایی برخوردار است. در این بخش، پاره‌ای از اثرات منفی اخلاقی استفاده از فضای مجازی بر خانواده را بیان خواهیم نمود.

۱-۲-۳. پورنوگرافی و اضمحلال اخلاقی

وجود سایت‌های مستهجن و پورنو در فضای مجازی و اینترنت، تبعات اخلاقی قابل توجهی را برای فرد و خانواده به همراه خواهد داشت. آمارها نشان می‌دهد که استفاده از اینترنت در کشور ایران سیر صعودی را طی می‌کند؛ به گونه‌ای که در سال ۲۰۰۰، ۳٫۸ درصد از جمعیت کشور کاربران فضای مجازی بوده‌اند حال آنکه این عدد در سال ۲۰۱۰ به ۴۳٫۲ درصد رسیده است (مسعودی، ۱۳۹۳، ص ۸۲). گزارش‌ها حاکی از آن است که کاربران ایرانی سه میلیون و پانصد بار کلیدی مستهجن را از سایت غیراخلاقی فارسی دانلود کرده‌اند. همچنین بررسی یکی از شبکه‌های فعال مفسد اخلاقی در کشور نشان داد که این شبکه در مدت کوتاهی ۱۱ میلیون بازدیدکننده جذب کرده و پس از جذب مخاطب از طریق ایمیل ۲۰ هزار عضو فعال جذب کرده است (فرهنگ پویا، ۱۳۸۹، ص ۱۴۳). حدود ۴۰ هزار سایت در اینترنت وجود دارد که نام آنها به‌طور مستقیم با مسائل جنسی و پورنوگرافی مرتبط است. البته سایت‌هایی هم وجود دارند که به‌طور غیرمستقیم به ترویج محتوای جنسی می‌پردازند (همان، ص ۸۳). با وجود فیلتر بودن شبکه اجتماعی مثل فیس بوک در ایران، فیس بوک جزء ۵ سایت اول پربیننده در کشور است که بیشتر از ۳۰ درصد ترافیک اینترنتی کشور را به خود اختصاص داده است (ضیایی پرور، ۱۳۹۵، صص ۱۳-۱۲). بر اساس پژوهشی که بر روی ۱۱۵ نفر از کاربران

۱. فن‌سالاری پدیده‌ای است که در اثر آن تکنولوژی بر حیات انسانی حاکم شده و نظام ارزشها و قانون هستی آدمی را تعیین می‌کند (ساروخانی، ۱۳۹۰، ص ۴۰).

سایت‌های غیراخلاقی صورت گرفت مشخص شد، بیشتر کاربران مردان مجرد با میانگین سنی ۲۶ سال بوده و اکثراً دارای مدرک کارشناسی و شغل آزاد هستند. همچنین آشکار شد که ۶۰ درصد از این کاربران توسط اطرافیان خود نظارت نمی‌شدند (همان، ص ۸۱).

تکثر سایت‌های مستهجن در فضای مجازی و استفاده بسیاری از کاربران فضای مجازی از آنها می‌تواند موجب بروز مشکلات اخلاقی در خانواده شود. نوجوانی که در ابتدای دوران بلوغ به سر می‌برد و با پدیده‌ای سرکش به نام غریزه جنسی مواجه است که حتی در صورت فقدان عوامل محرک، کنترل و مهار آن دشوار است، با مشاهده سایت‌های مستهجن در فضای مجازی دچار مسائل و مشکلات عدیده‌ای خواهد شد. استفاده از این سایت‌ها علاوه بر اینکه می‌تواند محرک ایجاد روابط غیراخلاقی و نامشروع با جنس مخالف نامحرم شود، همچنین ممکن است افکار و تصورات جنسی نسبت به محارم را در نوجوان برانگیزد. پر واضح است اگر چنین تصوراتی در ذهن نوجوان شکل بگیرد، اثر مخربی بر نظام خانواده خواهد داشت. از سوی دیگر، استفاده افراد متأهل از سایت‌های مستهجن نیز اثرات منفی مهمی بر روی خانواده می‌گذارد. تنوع طلبی جنسی زوجین در اثر استفاده از این سایت‌ها می‌تواند باعث دلزدگی از شریک جنسی شود و شکاف بزرگی را میان آنها ایجاد کند. در واقع، ممکن است استفاده از این سایت‌ها موجب می‌شود تا فرد متأهل در اثر مشاهده نمونه‌های جنسی مختلف توجه خود را به کاستی‌ها و ضعف‌های جنسی همسر خود معطوف کند و در نتیجه، رابطه او با همسرش دچار اشکال شود.

البته برخی از نظریه‌پردازان اخلاق در فضای مجازی معتقدند امکان استفاده از این فضا برای آموزش مسایل جنسی به نوجوانان و افراد بالغ وجود دارد (Witty, 2008, p.185)، اما با توجه به عدم وجود سازوکارهای اخلاقی و فرهنگی مناسب برای مواجهه صحیح با فضای مجازی در کشور به نظر می‌آید پرداختن به این وجه عملی فضای مجازی متضمن سپری شدن زمان بیشتر و وجود بستری مناسب باشد.

۳-۲-۲. کم عمق شدن روابط

ارتباطاتی که میان افراد در فضای مجازی شکل می‌گیرد بر حسب علایق و اهداف اشخاصی که وارد رابطه می‌شوند متفاوت است. روابط کاری، اقتصادی، دینی، دوستانه سطحی و دوستانه عمیق، نمونه‌هایی از روابط هستند که در فضای مجازی شکل می‌گیرند. بعضی از روابط مجازی آنچنان عمیق می‌شوند که ممکن است به ازدواج ختم شوند (Baker, 2008, p.164). گرانت معتقد است استفاده بیش از حد از فضای مجازی در بسیاری از موارد موجب کاهش ارتباطات اجتماعی واقعی و مؤثر می‌شود؛ زیرا از نظر او یکی از عناصر مهم در ارتباطات اجتماعی و میان فردی مجاورت فیزیکی با فردی است که با او رابطه داریم و چنین امکانی در فضای مجازی وجود ندارد (امیرمظاهری، ۱۳۸۹، ص ۱۰۲). از نظر بریزلو، با وجود اینکه فضای مجازی صورتی از احساس جامعه‌گرایی و بهره‌مندی از هویت اجتماعی را در افراد ایجاد می‌کند، اما این احساس، در نهایت، به همبستگی منجر نمی‌شود؛ زیرا وی معتقد است گمنامی هویت کاربران،

مشخص نبودن مکان آنها و تراکم اطلاعات در فضای مجازی، از جمله عواملی هستند که به همبستگی آسیب می‌زنند (قانع‌ی راد، ۱۳۹۴، ص ۲۵).

به نظر می‌آید شواهد تجربی نیز مؤید نظریات این متفکران است؛ به عنوان نمونه، در سال ۱۳۹۵ پژوهشی در خصوص استفاده از تلگرام و ارتباط آن با کاهش عواطف و بروز فردگرایی در خانواده صورت گرفته است. در این پژوهش ۳۸۵ خانواده زنجانی مورد بررسی قرار گرفتند. نتیجه این تحقیق حاکی از آن است که استفاده بیش از اندازه از تلگرام موجب کاهش عواطف در خانواده‌ها و بروز خودخواهی و فردگرایی در میان اعضای خانواده شده است (نجفی، ۱۳۹۵، ص ۲۱). به طور تقریبی، همه اعضای خانواده‌های ایرانی از تلفن همراه هوشمند برخوردارند هستند که برنامه‌هایی چون تلگرام، اینستاگرام و واتساپ بر روی آن نصب است. وجود چنین برنامه‌هایی موجب شده است تا اعضای خانواده بخش مهمی از زمان خود را صرف کار کردن با تلفن همراه کنند و این مسئله باعث محدود شدن ارتباط اعضای خانواده با یکدیگر شده است. لازمه استحکام نظام خانواده و ارتباط عمیق و پویای اعضای خانواده، صحبت کردن اعضای خانواده با یکدیگر و تعامل است. این در حالی است که فضای مجازی در بسیاری از موارد این فرصت را از خانواده‌ها می‌گیرد. ممکن است فرزندان مشکلاتی داشته باشند که در صورت مطرح کردن آنها با والدین، امکان حل آنها وجود داشته باشد؛ اما به دلیل کم عمق شدن روابط خانوادگی بر اثر استفاده بیش از حد از فضای مجازی، این امکان از بین می‌رود.

یکی از انواع مهم ارتباط میان انسانها همدلی^۱ است. در مقوله همدلی، فرد در تجربیات دیگران شریک شده و تلاش می‌کند آنها را درک کند. از سوی دیگر، همدلی به عمیق شدن روابط میان فردی کمک کرده و صمیمیت میان انسانها را افزایش می‌دهد. همدلی دارای دو بخش اصلی معرفتی و عاطفی است. بخش معرفتی آن به آگاهی متفکرانه از تجربیات سایر انسانها مربوط می‌شود؛ اما بخش عاطفی یا احساسی همدلی تا حد زیادی با مشاهده شرایط جسمی و فیزیکی دیگران مرتبط است؛ به عنوان مثال، ما از مشاهده شرایط جسمانی و زبان بدن فردی که پدر خود را از دست داده متوجه می‌شویم که اندوهگین است. بنابراین، مبنای عاطفی همدلی، تفسیرها و تعبیرهایی است که از وضعیت فیزیکی و جسمانی افراد داریم (روکسی، ۱۳۹۳، صص ۹۹-۹۴)؛ اما در ارتباطات مجازی به ویژه در ارتباطات متنی، مشاهده وضعیت فیزیکی اشخاص امکان پذیر نیست و این مسئله موجب می‌شود وجه عاطفی همدلی مورد غفلت واقع شود (همان، ص ۱۰۹). البته برخی معتقدند وجود صورتک‌ها و استیکرها در فضای مجازی متنی، خلاء ناشی از عدم حضور فیزیکی اشخاص را جبران می‌کند؛ اما باید توجه داشت بکارگیری این صورتک‌ها نیز قواعد خاصی دارد که عدم توجه به آنها باعث سوء تفاهم می‌شود (روکسی، ۱۳۹۳، ص ۱۵۳). از طرفی، حتی با فرض دانستن دقیق این قواعد نیز عنصر عاطفی و احساسی همدلی به طور کامل محقق نمی‌شود؛ زیرا این صورتک‌ها فی نفسه ظرفیت لازم برای انتقال عواطف و احساسات انسانها را ندارند و به هیچ عنوان جای حضور فیزیکی اشخاص را نمی‌گیرند.

^۱ Empathy

۳-۲-۳. شیوع ظاهر گرایی

بدون شک توجه به ظاهر، چهره و لباس لازمه زندگی اجتماعی است و بخش مهمی از هویت فردی و اجتماعی انسان را می‌سازد. از طرفی بهره مندی از چهره ای خوب و اندامی مناسب احساس مثبتی را در انسان زنده کرده و نقش مهمی در مراودات اجتماعی و روابط میان فردی بازی می‌کند.

متأسفانه امروزه به دلیل گمنامی افراد در فضای مجازی امکان نمایش دادن بدن در این فضا بدون نگرانی از پیامدهای بیرونی آن و همچنین گفتگو و تبادل نظر افراطی در این زمینه فراهم شده است. این مسئله تأثیر عمیقی بر هویت فردی و اجتماعی جوانان داشته و با ارزشهایی که در جامعه ایرانی — اسلامی حاکم است در تعارض قرار می‌گیرد. در واقع نمایش دادن بدن خود در فضای مجازی و بحث بیش از حد از ظاهر فیزیکی در این فضا موجب می‌شود تا ارزشهای اخلاقی و دینی به حاشیه بروند و توجه به بدن و ظاهر در اولویت قرار گیرد (قاسمی، ۱۳۹۳، صص ۶۴-۶۳). شیوع ظاهر گرایی در میان اعضای خانواده نیز به نوبه خود آنها را از ارزش‌های اخلاقی دور می‌کند و زمینه را برای بروز مشکلات و مسائل اخلاقی در خانواده فراهم می‌کند.

در سال ۱۳۹۲ پژوهشی در خصوص تأثیر استفاده از فیس بوک بر تصور جوانان از بدنشان انجام گرفته است. این تحقیق بر روی ۳۴۴ نفر از دانشجویان پسر و دختر دانشگاه اصفهان انجام شده است. نتیجه این پژوهش نشان می‌دهد مشارکت و فعالیت کاربران در فیس بوک نقش مهمی در تغییر تصور آنها نسبت به بدنشان داشته و موجب توجه بیشتر آنها به فیزیک ظاهری شده است (همان، ص ۶۱). این پژوهش به نحو عینی، تأثیر استفاده از فضای مجازی در بروز ظاهر گرایی را نشان می‌دهد. البته صرف توجه به ظاهر به معنای ظاهر گرایی نیست اما چنین توجهی می‌تواند زمینه توجه افراطی به ظاهر در کسانی که آمادگی آن را دارند فراهم کند.

۳-۲-۴. اعتیاد اینترنتی

در رابطه با وجود یا عدم پدیداری به نام اعتیاد اینترنتی اختلاف نظرهای زیادی بین نظریه پردازان وجود دارد. برخی معتقدند اعتیاد اینترنتی زمانی به وجود می‌آید که زندگی فرد با اختلال و مشکل مواجه شود. عده ای دیگر وجود این پدیده را از اساس رد می‌کنند (معیدفر، ۱۳۸۴، ص ۴۱). اعتیاد به اینترنت اصطلاحی است که اولین بار توسط یانگ به کار گرفته شد. وی از اعتیاد اینترنتی به عنوان یک اختلال یاد می‌کند. پژوهشگران معیارهایی را برای اعتیاد اینترنتی ارائه کردند. برخی معتقدند استفاده روزانه ۲ الی ۳ ساعت از اینترنت نرمال است اما چنانچه کاربر بیش از ۸/۵ از اینترنت استفاده کند معتاد به شمار می‌آید (آل بویه، ۱۳۹۵، ص ۱۰۰). اعتیاد اینترنتی موجب می‌شود تا کاربر به تدریج احتیاج بیشتری به استفاده از فضای مجازی داشته باشد تا از این طریق بتواند لذتی را که در گذشته با مدت زمان استفاده کمتری به دست می‌آورد، حاصل کند. از طرفی عدم استفاده از اینترنت برای کاربران معتاد با علائمی چون اضطراب، بی‌حوصلگی، افسردگی و تندخویی همراه است (معیدفر، ۱۳۸۴، ص ۴۵). اما می‌توان گفت بدترین شکل اعتیاد

اینترنتی، اعتیاد به پورنوگرافی مجازی است. از نظر یانگ این نوع اعتیاد در بسیاری از موارد باعث تنوع طلبی جنسی می‌شود (مسعودی، ۱۳۹۳، ص ۸۵).

با توجه به پیامدهایی که برای اعتیاد اینترنتی بیان شد کاملاً مشخص است که این پدیده چه پیامدهای منفی اخلاقی را برای خانواده به همراه خواهد داشت. اعتیاد اینترنتی بطور عام و با توجه به زمانی که برای استفاده از فضای مجازی صرف می‌شود، موجب کم عمق شدن روابط خانوادگی می‌شود. از طرف دیگر اعتیاد به پورنوگرافی در فضای مجازی علاوه بر این که پیامدهای منفی اعتیاد اینترنتی بطور عام را دارد، با ایجاد تنوع طلبی جنسی در فرد و گرایش به خودارضایی، زمینه اضمحلال اخلاقی خانواده را فراهم می‌کند.

۳-۲-۵. جدایی زوجین بر اثر سستی روابط

همانگونه که بیان گردید استفاده بیش از حد از فضای مجازی باعث کم عمق شدن روابط فردی و خانوادگی می‌شود. اما از آنجا که زن و شوهر ستون اصلی خانواده را تشکیل می‌دهند چنانچه این رابطه عاطفی آنها کم‌رنگ شود ظرفیت بالایی برای جدایی زوجین و در نتیجه از هم پاشیدن نظام خانواده فراهم می‌شود.

پژوهش‌ها حاکی از آن است که کاهش روابط عاطفی میان زوجین به دلیل استفاده بیش از حد از فضای مجازی، نقش مهمی در جدایی آنها از یکدیگر دارد. این جدایی می‌تواند به صورت طلاق قانونی یا حداقل به شکل طلاق عاطفی اتفاق بیفتد. ۵۰ درصد از طلاق‌ها در فرانسه به طریقی با فضای مجازی و رسانه‌های دیجیتالی مرتبط است. از طرفی دیگر نتایج تحقیقات جهانی نشان می‌دهد که ۵۳ درصد از معتادان به فضای مجازی دچار مشکلات زناشویی و در نهایت جدایی می‌شوند (آل بویه، ۱۳۹۵، ص ۱۰۵). با توجه به اینکه معمولاً اهمیت احساسات و عواطف برای خانم‌ها بالاتر از آقایان است، در برخی موارد خانم‌ها برای پر کردن خلاء عاطفی خود به سراغ فضای مجازی می‌روند. در چنین مواردی ممکن است از طریق فضای مجازی با جنس مخالف ارتباط برقرار کنند که چنین روابطی در نهایت موجب عمیق شدن فاصله عاطفی میان آنها و همسرشان می‌شود. اما این دسته از خانم‌ها به این مسئله توجه ندارند که با توجه به گمنام بودن هویت حقیقی آنها در فضای مجازی، معمولاً در این فضا نسبت به آنها نگاه جنسی وجود دارد. در حقیقت توجهی که از سوی جنس مخالف به آنها می‌شود به دلیل ارزشمندی شخصیت و ذات آنها نیست بلکه عمدتاً به دلیل جاذبه‌های جنسی است. به همین دلیل تصور می‌کنند که مردی بیگانه بیش از همسرشان برای آنها ارزش قائل است؛ در نتیجه، از همسر خود دور می‌شوند.

در سال ۱۳۸۹ پژوهشی بر روی ۱۰۲ نفر از زنانی که در فضای مجازی حضور دارند انجام گرفت. بر اساس نتایج این پژوهش، این زنان، در نهایت، به این نتیجه رسیدند که در فضای مجازی به شدت نگاه جنسی نسبت به زنان وجود دارد (امیرمظاهری، ۱۳۸۹، ص ۱۱۱). این پژوهش نمایانگر نقش جاذبه‌های جنسی در توجه به زنان است که در فضای مجازی

پررنگ تر می‌شود؛ زیرا در این فضا اطلاعات اندکی از شخصیت و سایر ویژگی‌های زنان در دسترس است؛ بنابراین، مهم‌ترین عامل جاذبه ظاهر فیزیکی است.

البته این مسئله به شکلی دیگر در مورد مردان نیز اتفاق می‌افتد. وقتی مرد توجه مناسبی از سوی همسرش دریافت نکند و با خستگی ناشی از کار به منزل بیاید، فضای مجازی را به عنوان پناهگاه و جایگزینی برای روابط عاطفی انتخاب می‌کند. در حقیقت فضای مجازی می‌تواند تبدیل به جایگزینی برای روابط عاطفی میان زن و شوهر شود. این مسئله در نهایت موجب گسست در روابط زن و شوهر شده و در نهایت می‌تواند به جدایی منجر می‌شود.

۴. نقش نادیده گرفتن واقعیت فضای مجازی در بروز تبعات اخلاقی آن

پس از بیان تأثیرات اخلاقی منفی فضای مجازی بر خانواده، زمینه برای اثبات واقعیت فضای مجازی و همچنین عدم توجه به این واقعیت به عنوان یکی از مهمترین علل بروز این تأثیرات فراهم می‌شود. در ابتدا به ارائه دلایلی برای اثبات واقعیت فضای مجازی می‌پردازیم؛ پس از آن، دلایل عدم توجه به واقعیت مجاز توسط کاربران فضای مجازی را بررسی می‌کنیم.

۴-۱. اثبات واقعیت فضای مجازی

در این قسمت دلایلی را مطرح می‌کنیم که نمایانگر واقعیت فضای مجازی هستند. البته تبعات اخلاقی منفی که فضای مجازی در خانواده دارد فی نفسه موید واقعیت فضای مجازی است چرا که صرفاً در صورت واقعی بودن یک مقوله می‌توان از آن انتظار تأثیرگذاری داشت. اما در این بخش به نحو خاص و مبسوط‌تر به اثبات واقعیت فضای مجازی می‌پردازیم.

۴-۱-۱. مقوله دوجوانی شدن

برخی نظریه پردازان فضای مجازی از پدیده‌ای با عنوان دوجوانی شدن سخن می‌گویند. از نظر آنها فضای مجازی واقعیتی در کنار واقعیت جهان خارجی دارد و با ظهور اینترنت و فضای مجازی می‌توانیم بگویم بشر در دو جهان مجزا زندگی می‌کند (امیرمظاهری، ۱۳۸۹، ص ۱۰۰). مسئله مهم این است که در بسیاری از موارد این دو جهان مجزا بر یکدیگر اثر می‌گذارند. بسیاری از رویدادها و فعالیت‌ها در فضای مجازی نیز بر افکار و رفتارهای ما در جهان خارج اثر گذارند (Hamelink, 2003, p.10). دوجوانی شدن در مورد بسیاری از مقولات زندگی بشر صدق می‌کند؛ به عنوان نمونه، با گسترش فضای مجازی و ارتباطات سایبری، مفهوم دین سایبری^۱ مطرح شده است. مقصود از دین سایبری، آموزه‌های یک دین خاص است که به واسطه رایانه و فضای مجازی ترویج شده و کاربران را به سمت خود جذب می‌کند. برخی اندیشمندان حوزه دین سایبری معتقدند این مفهوم با سازمان‌ها و گروه‌های دینی مرتبط است که

^۱ Cyber-religion

به‌طور انحصاری در فضای مجازی فعالیت می‌کنند. بر اساس نظر این اندیشمندان، فضای مجازی به عنوان محیط جدیدی برای ترویج آموزه‌های دینی، تأثیرات مهمی بر اثربخشی این آموزه‌ها دارد (Warburg, 2005, pp.50-51). به نظر می‌آید با توجه به جنبه قوی اثرگذاری فضای مجازی بر زندگی فردی و اجتماعی انسان که بسیاری از تحقیقات میدانی مؤید این مسئله است، پذیرش جهانی واقعی به عنوان جهان مجازی در کنار جهان خارجی صحیح باشد.

۴-۱-۲. واقعیت وجود ذهنی

در فلسفه اسلامی، وجود به دو قسم وجود خارجی و وجود ذهنی تقسیم می‌شود. به نظر می‌آید بر اساس واقعیتی که برای امور ذهنی در فلسفه اسلامی در نظر گرفته می‌شود، بتوان واقعیت فضای مجازی را اثبات نمود.

از نظر متفکران اسلامی هر امری که در خارج وجود دارد و منشاء آثار خارجی است، واقعیت و وجودی در ذهن دارد که این وجود ذهنی نیز منشاء آثاری است؛ به عنوان نمونه، آتش یک واقعیت خارجی دارد که منشاء آثاری مشخص است. وقتی ما به آتش خارجی علم پیدا می‌کنیم، ماهیت آن وارد ذهن ما می‌شود. این آتش ذهنی، گرچه تمام آثار آتش خارجی مانند سوزاندن را ندارد، ولی خود، حظی از حقیقت داشته و دارای آثار ذهنی است (مصلح، ۱۳۸۵، صص ۴۲-۴۱). گرچه واقعیت ذهنی هر چیز با واقعیت خارجی آن متفاوت است، اما این مسئله خدشه‌ای به واقعی بودن آن وارد نمی‌سازد و صرفاً موجب می‌شود که آثار وجود ذهنی و وجود خارجی با یکدیگر متفاوت باشند؛ مثلاً ازدواج به عنوان واقعیتی خارجی که دارای ماهیت خاصی است، آثار مشخصی نیز دارد که البته این آثار می‌تواند بسته به شرایط و شخصیت افراد مختلف متفاوت باشد. فردی که آمادگی لازم برای ازدواج ندارد، وقتی ازدواج کند، هیجانانگیزی منفی را تجربه می‌کند که از آثار خارجی مقوله ازدواج برای او هستند (مقصود این است که آثار خارجی ازدواج برای فردی با این شرایط منفی است)؛ اما همین فرد پیش از ازدواج تصویری از ازدواج داشته که در حقیقت، وجود ذهنی ازدواج بوده و آثار روحی مثبتی برای او داشته است. در واقع، وجود ذهنی ازدواج باعث شده که این فرد تصور کند در صورت ازدواج کردن هیجانانگیزی مثبت و آرامش را تجربه می‌کند؛ حال آنکه وجود خارجی ازدواج (به دلیل عدم آمادگی این فرد) منشاء چنین آثاری نبوده است. این مطلب را در رابطه با وجود ذهنی و خارجی پدیده‌ای چون جنگ هم می‌توان گفت. وجود ذهنی جنگ ممکن است در فردی رعب و وحشت ایجاد کند؛ اما احتمال دارد که همین فرد به هنگام اتفاق افتادن جنگ در عالم خارج، نه تنها احساس ترس را تجربه نکند، بلکه شور و اشتیاق زیادی برای شرکت در جنگ و دفاع از سرزمینش داشته باشد.

با توجه به اینکه تصور و ماهیت ذهنی امور مختلف، بهره‌ای از حقیقت دارد و منشاء آثاری است، چگونه می‌توان گفت فضای مجازی که بخشی از عالم خارج را اشغال کرده و منشاء آثار متعدد است، حظی از واقعیت ندارد؟! فضای مجازی از این جهت که امری خارجی است، نه تنها بهره‌مند از واقعیت خارجی، بلکه از وجود ذهنی نیز برخوردار است. گرچه واقعیت خارجی فضای مجازی از سنخ سایر واقعیت‌های خارجی نیست، اما این مسئله نافی واقعی بودن امور در این

فضا نیست؛ به عنوان نمونه، ارتباط نامشروع با جنس مخالف در فضای مجازی، ارتباطی واقعی است؛ چرا که منشأ آثار مهمی است؛ اما پرواضح است که این ارتباط با ارتباط نامشروع در بیرون از فضای مجازی متفاوت است و همچنین سرچشمه آثار متفاوتی است.

۴-۱-۳. تأثیر عمیق گفتار

برخی از نظریه پردازان اخلاق در فضای مجازی معتقدند، پیام‌های متنی که در فضای مجازی رد و بدل می‌شوند، قدرت تأثیرگذاری شگرفی دارند و در پاره‌ای موارد، توصیف یک کنش برای فردی مشخص به مثابه اجرای آن کنش در برابر فرد است. به عنوان نمونه، از نظر لورنس، استفاده از ادبیات و گفتار نژادپرستانه در مقابل فرد یا گروهی مشخص به منزله اعمال خشونت نژادپرستانه در قبال آنها است. در حقیقت، از نظر این اندیشمندان آسیب‌های روانشناختی ناشی از گفتار متنی در فضای مجازی می‌تواند همسنگ خشونت‌ها و آسیب‌های فیزیکی باشد (روکسبی، ۱۳۹۳، ص ۱۳۵). به نظر می‌آید این نظریه افراطی باشد یا در موارد حداقلی صادق باشد، اما در هر حال برخی موارد وجود دارند که یک جمله تحقیرآمیز اثر مخرب وحشتناک بر فرد دارد. اینکه توهین به اشخاص یا تحقیر آنها در فضای مجازی صورت گیرد یا بیرون از این فضا، از شدت اثرگذاری آن نمی‌کاهد. از طرفی، در برخی موارد توهین به افراد در فضای مجازی، مخرب‌تر از توهین به آنها در بیرون از این فضا است؛ زیرا در مواردی که در صفحات مجازی عمومی یا گروه‌ها و کانال‌های مجازی، امری غیرواقعی را به شخصی نسبت می‌دهیم، به او توهین و تحقیرش می‌کنیم؛ طیف وسیعی از مردم از این مسئله آگاه می‌شوند و آبروی شخص به خطر می‌افتد. بنابراین، قدرت اثرگذاری فضای مجازی، مؤید واقعیت این فضا است.

۴-۱-۴. احکام فقهی و حقوقی جرائم مجازی

یکی از دلایلی که می‌تواند جهت اثبات واقعیت فضای مجازی و امور و ارتباطاتی که در آن محقق می‌شوند، به کار گرفته شود، احکام فقهی و حقوقی است که از سوی مراجع شیعه و قانونگذاران در خصوص برخی امور در فضای مجازی صادر شده است. در اینجا به بررسی حکم فقهی و حقوقی دو مقوله افترا و قذف در فضای مجازی می‌پردازیم. منظور از افترا این است که چیزی را به دروغ به شخص یا گروهی نسبت دهیم و به شخص یا گروهی تهمت بزنیم. پس از تصویب قانون جرائم رایانه‌ای توسط مجلس شورای اسلامی ایران در سال ۱۳۸۸، افترا در فضای مجازی و اینترنت از مصادیق جرائم رایانه‌ای به شمار می‌آید و در قسمتی از ماده ۱۸ این قانون به جرم افترای رایانه‌ای اشاره شده است. قانونگذار برای این جرم از ۹۱ روز تا دو سال حبس یا جزای نقدی از ۵ میلیون ریال تا ۴۰ میلیون ریال در نظر گرفته است (ارشاد حسینی، ۱۳۹۲، ص ۸۴). حکم فقهی افترا در فضای مجازی بر اساس نظر مراجع شیعه به شرح زیر است:

آیت الله مکارم شیرازی: حرام است و حاکم شرع آثار آن را در نظر گرفته و تعزیر می‌کند.

آیت الله فاضل لنکرانی: مثل افترا در واقعه خارجی است.

آیت الله علوی گلپایگانی: حرمت دارد و بر اساس نظر حاکم شرع و نوع عمل تعزیر دارد.

آیت الله صافی گلپایگانی: حرام است و حسب مورد تعزیر دارد (همان، ۸۸).

قذف از منظر فقهی به معنای نسبت زنا و لواط دادن به کسی است. در واقع قذف نوعی اتهام ناموسی است که موجب هتک حرمت مؤمن می‌شود. در قانون جرائم رایانه‌ای که در سال ۱۳۸۸ در ایران تصویب شد اشاره‌ای به قذف نشده است؛ اما ماده ۵۲ این قانون بیان می‌کند: «در مواردی که سامانه رایانه‌ای یا مخابراتی به عنوان وسیله ارتکاب به جرم به کار رفته و در این قانون برای عمل مزبور مجازاتی پیشبینی نشده است، مطابق قوانین جزائی مربوط عمل خواهد شد». بنابراین با توجه به این قانون می‌توان از مواد ۱۳۹ و ۱۶۴ قانون مجازات اسلامی که مربوط به جرم قذف است، استفاده کرد و در مورد جرم قذف در فضای مجازی به کار برد. بر اساس این مواد قانونی، جرم قذف برای قذف کننده مرد یا زن ۸۰ ضربه شلاق است (همان، ص ۹۰). حکم فقهی قذف در فضای مجازی بر مبنای نظر مراجع شیعه به شرح زیر است:

آیت الله فاضل لنکرانی: وسیله دخالت ندارد و قذف با اینترنت هم حکم قذف خارجی را دارد.

آیت الله مکارم شیرازی: تفاوتی با قذف در خارج از فضای مجازی ندارد.

آیت الله صافی گلپایگانی: تفاوتی در قذف لفظی، کتبی و اینترنتی نیست.

آیت الله شیرازی: هرچه ظهور در قذف داشته باشد، قذف است.

آیت الله موسوی اردبیلی: چنانچه با قصد قذف بنویسد، قذف محسوب می‌شود (همان، ص ۹۳).

چنانچه گذشت حکم فقهی افترا و قذف در فضای مجازی از نظر بیشتر مراجع شیعه، همانند حکم فقهی این دو در خارج از این فضا است. این مسئله دلیلی بر نفع واقعی بودن فضای مجازی است؛ زیرا حکم فقهی افترا و قذف در خارج از فضای مجازی به دلیل واقعی بودن این امور و آثار فردی و اجتماعی آنها است؛ پس یکسان بودن حکم فقهی افترا و قذف در فضای مجازی و در خارج از این فضا نمایان گر این است که حتی اگر این امور در فضای مجازی رخ دهند، اثر خود را خواهند گذاشت و لازمه این تأثیرگذاری آن است که فضای مجازی بهره‌ای از واقعیت داشته باشد. از سوی دیگر، با توجه به در نظر گرفته شدن مجازات‌هایی چون حبس و شلاق برای افترا و قذف در فضای مجازی، می‌توان نتیجه گرفت که از منظر قانونی رخ دادن این امور در فضای مجازی همانند واقعیت خارجی بر فرد و جامعه اثر می‌گذارد. بنابراین، قانونگذار برای پیشگیری از این آثار برای آنها مجازات در نظر گرفته است. با توجه به این مسئله می‌توان واقعی بودن فضای مجازی را پذیرفت.

۴-۲. دلایل نادیده گرفتن واقعیت مجاز

چنانچه گذشت یکی از فرضیات نوشتار پیش رو این است که در نظر نگرفتن واقعیت فضای مجازی یکی از مهم‌ترین

دلایل تبعات اخلاقی منفی این فضا در خانواده است. در این بخش، به بررسی دلایلی می‌پردازیم که موجب نادیده گرفتن واقعیت فضای مجازی توسط کاربران می‌شوند.

۴-۲-۱. نامشخص بودن هویت کاربران

در بسیاری از موارد کاربران فضای مجازی هویت واقعی خود را در این فضا فاش نمی‌کنند. این مسئله می‌تواند منجر به رفتارهای غیر مسئولانه کاربر در فضای مجازی شود (بنشاپ، ۱۳۸۴، ص. ۴۴). مشخص نشدن هویت واقعی کاربران به دلایل مختلفی چون ترس از مزاحمت ناشی از فاش شدن جنسیت (به خصوص در مورد خانم‌ها)، به خطر افتادن موقعیت اجتماعی و نگرانی از سوء استفاده‌های مختلف در فضای مجازی صورت می‌گیرد. فارغ از انگیزه اولیه پنهان کردن هویت در فضای مجازی، باید توجه داشت که در برخی موارد این مسئله موجب ناپدید شدن واقعیت فضای مجازی می‌شود. فردی که هویت خود را در فضای مجازی پنهان می‌کند در حقیقت، واقعیت خود را پنهان می‌کند؛ اما به تدریج، امر بر او مشتبه می‌شود و گمان می‌کند فضای مجازی که در آن فعالیت می‌کند، نیز بهره‌ای از واقعیت ندارد. در واقع می‌توان گفت بخشی از رفتارها و ارتباطات غیر اخلاقی و نامناسب کاربران در فضای مجازی به دلیل این توهم انجام می‌شود که گمان می‌رود فضای مجازی نیز مانند هویت غیر واقعی آنها، غیر واقعی است و رفتارهای آنها در این فضا فاقد تأثیر علی است.

۴-۲-۲. ناپایداری روابط در فضای مجازی

در فضای مجازی بیشتر روابط ناپایدار و موقتی هستند. ارتباط یک فرد با فرد دیگر در فضای مجازی یا عضویت او در گروهی مجازی هیچ مسئولیتی برای او به همراه نمی‌آورد (امیرمظاهری، ۱۳۸۹، ص. ۱۰۱)؛ چرا که هیچ‌گونه ضمانت اجرایی قانونی و حقوقی در این زمینه وجود ندارد. در فضای مجازی شما می‌توانید با فشردن یک دکمه از گروهی که مدت‌ها عضو آن بوده‌اید، خارج شوید و هیچ‌گونه مسئولیت یا پیگردی در این زمینه متوجه شما نیست؛ این مسئله یکی از دلایل مهم نادیده گرفتن واقعیت فضای مجازی است. در واقع، از آنجا که عضویت در گروه‌های فضای مجازی و رابطه با افراد در این فضا موقتی و ناپایدار است و چون هیچ عامل بازدارنده و ناظر در خصوص حضور یا عدم حضور در گروه‌ها و روابط در این فضا وجود ندارد، به تدریج این تصور در ذهن کاربر شکل می‌گیرد که فضای مجازی، فضایی غیر واقعی است و ارتباطاتی که در این فضا شکل می‌گیرند، واقعی نیستند و فاقد اثر علی هستند. البته این مسئله که فضای مجازی فضایی بدون حساب و کتاب است تصوری نادرست است؛ زیرا آثار فردی و اجتماعی این فضا ناقص این مسئله است. از طرفی، پلیس فتا پیگیر جرائمی است که در فضای مجازی اتفاق می‌افتد و با توجه به قدرت انتشار بالای مطالب و عکس‌ها در فضای مجازی، نوع رفتار ما در این فضا تأثیر عمیقی بر ابعاد مختلف زندگی ما خواهد داشت.

۴-۲-۳. عدم مجاورت فیزیکی

در فضای مجازی مجاورت فیزیکی وجود ندارد و به همین دلیل ارتباط چهره به چهره میسر نیست. یکی از دلایل مهم در نظر نگرفتن واقعیت روابط در فضای مجازی و غافل بودن از تأثیرات اخلاقی و روانشناختی منفی آنها عدم مجاورت فیزیکی افراد در ارتباطات مجازی است. در ارتباط چهره به چهره امکان درک لحن گفتار افرادی که با آنها در حال گفتگو یا رابطه هستیم وجود دارد. از طرفی، در بسیاری از موارد بر اساس حالات چهره افراد، مسیر گفتگو با آنها و نوع رابطه خویش با ایشان را تنظیم می‌کنیم. این در حالی است که چنین امکاناتی در فضای مجازی، به ویژه، در گروه‌های مجازی وجود ندارد. در بسیاری از موارد حتی بحث‌های علمی در فضای مجازی یا گپ‌های دوستانه و خانوادگی در این فضا به جنجال کشیده می‌شود؛ چرا که به دلیل مشخص نبودن لحن گفتار و حالت چهره افراد، نسبت به آنها دچار سوء تفاهم می‌شویم. از طرفی، چون افرادی که با آنها ارتباط مجازی داریم حضور فیزیکی ندارند، در بسیاری از موارد به واقعی بودن ارتباط در فضای مجازی توجه نداریم و به همین دلیل در انتخاب کلمات و نوع رابطه دقت لازم را به خرج نمی‌دهیم. در نتیجه، روابط مجازی ما با اعضای خانواده یا دوستان با چالش مواجه می‌شود. خلل در روابط مجازی نیز می‌تواند تهدیدی برای روابط افراد در خارج از این فضا باشد.

۴-۲-۴. جدید و ناشناخته بودن فضای مجازی

فضای مجازی، فضایی جدید و منحصر به فرد است که جاذبه‌های فراوانی دارد. چنانچه گذشت، نظریه پردازان در خصوص مثبت یا منفی بودن این فضا اختلاف دارند؛ اما در مجموع، می‌توان گفت با وجود فرصت‌های مثبتی که بواسطه وجود این فضا برای انسان فراهم شده، تأثیرات منفی آن نیز بی‌شمار است. نوین و متمایز بودن این فضا می‌تواند هر انسانی را بفریبد و تبعات اخلاقی منفی متعددی برای او داشته باشد؛ اما یکی از دلایل مهم نادیده گرفته شدن واقعیت فضای مجازی و اثرات منفی آن توسط کاربران، جدید و متمایز بودن این فضا است. در بسیاری از موارد کاربران آنچنان شیفته و مجذوب فرصت‌های به وجود آمده در فضای مجازی می‌شوند که توجهی به واقعیت و اثرات مخرب آن نمی‌کنند؛ به عنوان نمونه، فرد متأهل یا مجردی که در خارج از فضای مجازی در رابطه با جنس مخالف بسیاری از اصول دینی و اخلاقی را رعایت می‌کند، به هنگام ورود به فضای مجازی بسیاری از این اصول را نادیده می‌گیرد. عدم رعایت این اصول در فضای مجازی توسط او حاکی از آن است که این فرد توجهی به واقعیت این فضا و آثار حقیقی آن ندارد. در واقع یکی از دلایل مهم نادیده گرفتن واقعیت فضای مجازی، جدید بودن این فضا و عدم درک صحیح از نوع ارتباطات و علائمی است که در این فضا وجود دارد؛ به عنوان نمونه، بسیاری از افراد در ارتباطات مجازی با جنس مخالف از استیکرهایی استفاده می‌کنند که به معنای دقیق آنها التفات ندارد. ممکن است استفاده از استیکرهایی مانند قلب یا بوسه توسط کاربران به منظور نشان دادن جالب توجه بودن عکس یا کلامی، موجب ایجاد توهم در طرف مقابل شود و او برداشت عشق و علاقه از نوعی که بین عاشق و معشوق وجود دارد بکند.

از طرفی، به نظر می‌آید افرادی که به تبعات اخلاقی منفی ارتباط با جنس مخالف در فضای مجازی توجه ندارند، این فضا را با فضای بازی‌های رایانه‌ای یا بازی‌هایی چون پینتبال^۱ مقایسه کنند. در بازی‌های رایانه‌ای امکان تیراندازی به افراد مجازی که در بازی حضور دارند و کشتن مجازی آنها وجود دارد. همچنین در بازی پینتبال امکان تیراندازی به انسان‌های واقعی با گلوله‌های رنگی وجود دارد. فرد عاقلی که در بازی پینتبال به طرف دوست خود تیراندازی می‌کند، هیچگاه در خارج از بازی با اسلحه واقعی چنین کاری نمی‌کند؛ چرا که اثر علی متفاوت این نوع تیراندازی را درک می‌کند. به نظر می‌آید افرادی که در بیرون از فضای مجازی در رابطه با جنس مخالف اصول اخلاقی را رعایت می‌کنند، اما در این فضا بی‌قید و بند می‌شوند، به دلیل نوین و ناشناخته بودن این فضا و مقایسه آن با فضای بازی است.

نتیجه‌گیری

با توجه به اثبات واقعیت مجازی و تحلیل دلایل نادیده گرفتن واقعیت این فضا، مشخص می‌شود که در بسیاری از موارد، عدم توجه به واقعیت تأثیرگذار فضای مجازی موجب بروز آسیب‌های اخلاقی فردی، اجتماعی و خانوادگی این فضا است. چنانچه گذشت فضای مجازی پدیده‌ای نو ظهور است و همین مسئله باعث می‌شود تا در فهم ماهیت آن دچار اشکال شده و از آثار حقیقی آن غافل شویم. با توجه به مباحث مذکور به نظر می‌آید لازم است در رابطه با پسوند مجازی در عبارت فضای مجازی تأمل بیشتری صورت گیرد. کاربران فضای مجازی معمولاً عبارت فضای مجازی را در برابر فضای واقعی به کار می‌برند که این مسئله بر نادیده گرفتن واقعیت فضای مجازی و شناخت ماهیت آن اثرگذار است. با توجه به تعریفی که از واژه مجاز ارائه شد مشخص می‌شود که فضای مجازی در برابر فضای خارجی به کار می‌رود نه در برابر فضای واقعی. در حقیقت، در اینجا دو نوع واقعیت را در برابر یکدیگر قرار می‌دهیم: واقعیت مجازی و واقعیت خارجی. همانگونه که وقتی می‌گوییم: «علی شیر است»، بین «شیر» و «علی» شباهتی وجود دارد که موجب می‌شود «علی» را مصداق مفهوم «شیر» قرار دهیم، هنگامی که لفظ مجازی را در مورد فضای مجازی به کار می‌بریم، شباهتی میان فضای خارجی و فضای مجازی وجود دارد. به نظر می‌آید مهم‌ترین شباهت میان این دو فضا واقعی بودن (صرف نظر از اختلاف‌هایی که در آثارشان وجود دارد) آنها باشد. البته قطعاً تفاوت‌هایی میان فضای مجازی و فضای خارجی وجود دارد که همین مسئله باعث شده لفظ مجاز در مورد فضای مجازی به کار رود؛ اما از حیث واقعی بودن تفاوتی میان این دو فضا نیست. بنابراین، بهتر است در گفت‌وگو میان کاربران و متخصصان فضای مجازی، به جای اینکه این فضا در مقابل فضای واقعی به کار رود، در برابر فضای خارجی مورد استفاده قرار گیرد و به این نکته توجه شود که فضای خارجی و فضای مجازی از این جهت که واقعی و منشاء آثار مثبت و منفی هستند، تفاوتی با یکدیگر ندارند.

همچنین باید توجه داشت استناد به آسیب‌های روانشناختی گفتار و عملکرد آن به مثابه کنش در برخی موارد، به عنوان دلیلی بر نفع اثبات واقعیت فضای مجازی، نتایج عملی مهمی در پی دارد. همانگونه که بیان شد، فضای مجازی و

^۱. Paintball

جهان خارجی در واقعی بودن مشترک هستند اما تفاوت‌هایی نیز با یکدیگر دارند. یکی از این تفاوت‌ها به تفاوت گفتگو در فضای مجازی با گفتگو در جهان خارجی باز می‌گردد. چنانچه گذشت، گفتگوی متنی در فضای مجازی به دلیل مشخص نبودن لحن گوینده، آسیبهای جدی دارد و موجب سوء تفاهم در برداشتها و تفسیرهای مخاطب می‌شود. استیکرها و صورتک‌ها نیز به اندازه کافی نمی‌توانند، لحن و منظور مخاطب را منتقل کنند. در چنین شرایطی باید به دو نکته مهم توجه نمود: اولاً، با توجه به تفاوت گفتگو در فضای مجازی با گفتگو در خارج از این فضا باید تا می‌توانیم منظور خودمان را برای مخاطب تشریح کنیم تا از سوء تفاهم جلوگیری شود؛ به عبارت دیگر، وقتی واقعی بودن فضای مجازی و تأثیر عمیق گفتار در این فضا را دریافتیم و از طرفی به محدودیت‌های گفتاری این فضا نیز پی بردیم، لازم است سازوکارهایی برای جلوگیری از سوء تعبیرها تعریف کنیم. همچنین لازم است، پیش از ارسال یک پیام متنی برای مخاطب به محتوای پیام، تأثیر آن بر مخاطب و سوء تعبیرهای احتمالی بیندیشیم. فکر کردن به گفتار پیش از مطرح کردن آن، هم در فضای مجازی و هم در بیرون از فضا لازم است؛ اما با توجه به محدودیت خاص فضای مجازی در انتقال لحن گفتار، اهمیت آن دو چندان می‌شود.

منابع

- شهریاری، حمید. (۱۳۸۸). اخلاق فناوری اطلاعات. قم: انتشارات دانشگاه قم.
- مصلح، جواد. (۱۳۸۵). ترجمه و تفسیر شواهد الربوبیه ملاصدرا. تهران: انتشارات سروش.
- ساروخانی، باقر. (۱۳۹۰). جامعه شناسی ارتباطات، تهران: انتشارات اطلاعات.
- رضا نژاد، غلامحسین. (۱۳۶۷). اصول علم بلاغت در زبان فارسی. تهران: انتشارات الزهرا.
- لاریجانی آملی، صادق. (۱۳۹۴). فلسفه علم اصول. قم: انتشارات مدرسه علمیه ولی عصر.
- روکسبی، اما. (۱۳۹۳). اخلاق فناوری اطلاعات از آغاز تا امروز. مترجمان جواد طاهری، مجتبی اعتمادی نیا، مهشید الوندی. قم: انتشارات دانشگاه قم.
- مهدی زاده سراج، ملیحه. (۱۳۷۹). تحلیل معنایی مجاز. مجموعه مقالات کنفرانس زبان شناسی نظری و کاربردی، شماره ۹۱.
- آل بویه، علیرضا؛ شاملی، علی اکبر. (۱۳۹۵). «اعتیاد اینترنتی از منظر اخلاقی و آسیبهای اخلاقی آن». نقد و نظر، سال بیست و یکم، شماره سوم.
- مسعودی، حمید؛ بهروان، حسین. (۱۳۹۳). «اخلاق در فضای مجازی: بررسی عوامل مرتبط با عضویت، میزان بازدید و ماندگاری افراد در گروههای اینترنتی». مطالعات رسانه‌ای، سال نهم، شماره سوم.
- جمعی از نویسندگان. (۱۳۸۹). «پنج گزارش از وضعیت عفت عمومی در ایران و جهان؛ گزارش اول: چراغ قرمز اخلاق در فضای مجازی، غفلت و مرگ آبرو». فرهنگ پویا، شماره هجدهم، پاییز.
- معیدفر، سعید؛ حبیب پور، کرم؛ گنجی، احمد. (۱۳۸۴). «اعتیاد اینترنتی، علل و پیامدهای آن». مجله رسانه، شماره شصت و سوم.
- قاسمی، وحید؛ عدلی پور، صمد؛ برندگی، بدری. (۱۳۹۳). «رابطه استفاده از شبکه اجتماعی فیس بوک با تصور بدن در میان دانشجویان دختر و پسر دانشگاه اصفهان». مطالعات روانشناختی زنان، شماره چهارم.
- نجفی، یوسف؛ نیرومند، لیلا. (۱۳۹۵). «رابطه تلگرام با بروز فردگرایی در خانواده‌ها (مطالعه موردی: خانواده های شهر زنجان)». مدیریت رسانه، شماره بیست و پنجم.
- امیر مظاهری، امیر مسعود، ایرانشاهی، اعظم. (۱۳۸۹). «چالشهای تعامل اجتماعی زنان ایرانی در فضای مجازی (از دید زنان فعال در فضای مجازی)». مطالعات رسانه‌ای، سال پنجم، شماره هشتم.
- بنشاپ، آلبرت. (۱۳۸۴). «پورنوگرافی در فضای مجازی». سیاحت غرب، شماره بیست و ششم.
- ضیایی پرور، حمید. (۱۳۹۵). «کارکرد ارتباطی و رسانه ای شبکه های اجتماعی مجازی در ایران». مدیریت رسانه، شماره هفدهم.
- ارشاد حسینی، حجت، وزیری، معید. (۱۳۹۲). «بررسی حکم فقهی و حقوقی افترا و قذف در فضای مجازی». مطالعات

فقه امامیه، سال اول، شماره یکم.

Baker, Andrea J. (2008). *Down the Rabbit Hole: The Role of Place in the Initiation and Development of Online Relationships*. New York: Cambridge University Press.

Whitty, Monica T, Fisher, William A. (2008). *The Sexy Side of the Internet: an Examination of Sexual Activities and Materials in Cyberspace*. New York: Cambridge University Press,

Ploug, Thomas. (2009). *Ethics in Cyberspace, How Cyberspace May Influence Interpersonal Interaction*. New York: Springer.

Hamelink, Cees J. (2000). *The Ethics of Cyberspace*. London: Sage.

Warburg, Margit. (2005). *Religion and Cyberspace*. London and New York: Routledge.

